

Marjatta Jomppanen
Giellagas-instituhtta
Oulu universitehta
Suopma

Dearvvuođat Oulu universitehta Giellagas-instituhtas.

Giitu bovdehusas deike! Lean duođaid ilus, ahte oaččun leat fárus dán konfereanssas.

Davvisámegiela čállingiela historjá

Davvisámegiella lea eanemus hubmojuvvon sámegiella, hubmit leat sullii 30 000. Sii ássat Suoma, Norgga ja Ruota davviosiin. Muđuid sámegielaidda hállanguovlu lea hui viiddis, dat gokčá stuorra oasi Suoma, Norgga, Ruota lassan maid Ruošša Guoládaga (dia 1). Sámegiela leat lulli-, ubmi-, biton-, julev-, anáraš-, nuortalaš-, gieldda-, darjji- ja davvisámegiella. Ubmi-, biton- ja darjjisámegiella leat hui áitojuvvon, daningo gielain leat dušše moadde boares hubmi.

Sámegiela čállingiella ja girjjálašvuohta šadde miššon- ja oahpahušdoaimmaid bokte. Álgu lei Ruota bealde, riikka lullioasis. Báhpát ja miššonolbmot háliidedje oažžut sápmelaččaid luohtámuša, de sii álge jorgalit oahppo- ja meassogirjjiid ja dasa lassan sárdnidit sámegillii. Vuosttas girjjit leat almmustuvvan Ruota bealde jagi 1619. Dat ledje uhca measso- ja girkogiettagirjjáža, *En lijten sängebook*, ja áppeskatekismmos. Girjjit ledje čállojuvvon lulliguovlluid suopmaniid vuođul.

Davvisámegiela čállingiela álgorahčamušat 1700 -logus

Jagi 1728 almmustuvai vuosttas davvisámegiela girji, Luthera uhca katekismmos. Dan jorgalii davvisámegillii *Morten Lund* (1686–1757), gii bargái sámeháhpan Álaheaju guovllus 1700 -logu álgomuttuid. Sullii seamma áigge barggai bismá *Peder Krogh*, gii lei dan mielas, ahte sámegiella ii leat dárbu geavahit oahpahuš dahje sártniid giellan. Loahpas goit ásahuvvui *Seminarium Lapponicum*, miššonskuvla, Troandimii. Ulbmilin lei oahpahit miššonbargiid ja dasa lassan jorgalit ja doaimmahit bassičállagiid ja oahppogirjjiid sámegillii. Seminára jodiheaddjin ja professorin šattai *Knud Leem* (1697–1774). Son lea earenoamáš dehálaš olmmoš davvisámegiela čállinvuogi ráhkadeames. Son čálii davvisámegiela grammatihka, sátnegirji, katekismmosa, áppesa ja jagi 1781 stuorra sátnegirji *Lexicon Lapponicum*. Leema giellaveahkin lei davvisámi báhpa ja girječáli *Anders Porsanger* (1735–1780). Son lei vuosttas davvisápmelaš, gii válddi alit oahpu. Loahpas Leema ja Porsangera gaskkas šattai riidu das, mo čállit *a*-jietnadagaid (*alás–álás*). Juos ii livčče leamašan dárbu earuhit *a*-jietnadagaid, de livččii sáhtán geavahišgoahit Ruota bealde prentejuvvon girjjiid ja seastán olu. Porsangera mielas lei aivve čielggas, ahte galgá earuhit *a* ja *á* -jietnadagaid ja Ruota beale čállinvuohki ii muđuige earuhan doarvái bures fonemaid dahje jietnadagaid iige merken diftonggaid. Váldoproblema lei das, ahte Ruota beale čállinvuohki lei álgoálggus ráhkaduvvon lulliguovlluid suopmaniid vuođul ja dat ii heiven davvisámegiela čállinvuohkin. Ášši

ii veahkehan ollenge dat, ahte 1700-logu loahpas álggii dáruiduhttima áigodat. Figgamuššan lei veháziid mielde jávkadit sámegiela ollásit miššuvnna giellan.

Davvisámegiella vuoitá dáruiduhttinpolitiikka 1800 -logus

Norgga girkoeiseválddiide čielggai juo 1800 -logu álggus, ahte ii lean buorre jurdda sárdnidit sápmelaččaide dárogillii. Sin čuvgehusa dássi lei gahččan. Seamma áigge Davvi-Norgii namuhuvvui bisma, gii beroštii sápmelaččaid čuvgehusbarggus, *P. V. Deinboll*. Son lei dan mielas, ahte čuvgehus ja sárdnideapmi galgá dahpahuvvat sápmelaččaid iežaset gillii. Danin sámegielat báhpaid ja oahpaheddjiide galggai oahpahit sámegiela ja jorgalit oahppogirjjiid ja eará girjjálašvuoda sámegillii. Bisma Deinbolla maŋná sámegiel báhppan šattai *Nils Vibe Stockfleth* (1787–1866), gii barggai maid Oslo universitehtas sámegiela oahpaheaddjin ja dutkin. Son ii livčče lihkestuvvan nu bures guovtti čeahpes sámegiela oahpaheaddji veahki haga. Su veahkkin leigga *Hans M. Kolpus* (1803–1880) ja *Nils Gundersen* (1771–1854). Orru leamen nu, ahte Stockfleth válddii ieš gutni ja veahkkebargit dagaiga jorgalanbarggu.

De viimmat bohte atnui dálá sámegiela bustávát *đ, ŋ, g, z, ja t*, go danmáarkulaš gielladutki *Rasmus Rask* (1787–1832) almmuhii sámegiela čállinvuohkebargguidis girjjis *Ræsonneret lappisk sproglære*. Girji lea čállojuvvon Leema giellaoahpa vuodul, man Rask divodii. Stockfleth válddii maŋnelaš atnui bustávaid *ž, č ja š*.

Davvisámegiela mánga sierra čállinvuogi

Nuppi máilmmisoađi maŋná ledje geavahasas mánga sierra čállinvuogi: Friisa, Bergsland-Ruonga, Konrad Nielsena ja Sámi čuvgehussearvvi čállinvuogit (dia 2). *Jens Andreas Friis* (1821–1896) lei Oslo universitehta sáme- ja suomagiela professor. Friisa čállinvuogi vuodđun lei Rasmus Raska ja Nils Vibe Stockfletha čálalaš bargguid čállinvuohki. Su čállinvuohki lea leamaš geavahasas sámegiela Bippalis, mii lea almmustuvvan 1895. Dan jorgalii Lars Jacobsen Hætta (1834–1896), gii lei dubmejuvvon agibeavái giddagassii. Son barggai čohkkádettiinis giddagasas. Hætta lei leamaš mielde Guovdageainnu stuimmiin 1852. Bippala lassin Friisa čállinvuohki geavahuvvui maid bláđiin. Friisa čállinvuohki ii daga earu *a* ja *á* -jietnadagaid gaskkas.

Nubbi čállinvuohki, mii lei anus Norgga bealde lei Nielsena čállinvuohki. *Konrad Nilsen* (1875–1953) lei professorin Oslo universitehtas Friisa maŋná. Nielsen lea čállán vuđolaš sátnegirjjiid, giellaoahpa ja lohkangirjjiid. Son ráhkadii hui dárkilis čállinvuogi, mas lea eambo ávki dutkiide go dábálaš olbmuide. Nielsena čállinvuohki mearku *a*-jietnadaga golmma iešguđetlágan *a*-bustávain (*a, á ja â*).

Nuppi máilmmisoađi maŋná, go davvisámegiella oahpahuvvui skuvllas, de Ruotas, Norggas ja Suomas ledje anus iešguđetlágan čállinvuogit. Dalle bodii jurdda ráhkadišgoahtit oktilaš davvisámegiela čállinvuogi. Áššedovdit čoaikkanedje jagi 1947 dan bargat, Norggas professor Knut Bergsland, Ruotas doavttir Israel Ruong ja Suomas professor Erkki Itkonen. Čoaikkima boadusin ledje guokte sierra čállinvuogi, Norggas ja Ruotas geavahišgohte jagiid 1950–51 rájes Bergsland-Ruonga čállinvuogi ja Suomas jagi 1951 Sámi Čuvgehussearvvi čállinvuogi. Bergsland-

Ruonga čállinvuogis leat anus guokte sierra *o*-jietnadaga (*o* ja *å*). Sámi Čuvgehussearvvi čállinvuohki lea áidna, mas leat čuojohis *p*, *t*, *k* klusiillat sáni álggus, čuojohis klusiillaid *b*, *d*, *g* sajis.

Jagi 1978 dohkkehuvvui oktasaš davvisámegiela čállinvuohki

Jagi 1974 lei nammaduvvon davviriikkalaš Sámi giellalávdegoddi, man oktan bargun lei ráhkadit oktasaš davvisámegiela čállinvuogi. Juo ovdal dan ledje leamaš máŋga iskkadeami oktasašbargui Ruota, Norgga ja Suoma sápmelaččaid gaskkas. Sámi oahpaheddjiid čoahkkin lei jagi 1965 Mázes. Čoahkkimis bođii ovdan garra dáhttu ráhkadit oktasaš davviriikkalaš davvisámegiela čállinvuogi. Muhto dárbbasuvvojedje velá máŋga čoahkkima jagi 1971 rájes 1978 rádjái ovdal go oktasaš čállinvuohki lei dohkkehuvvon. Dan galggai atnigoahtit 1.7.1979 rájes. Vaikko oktasaš čállinvuogis galggai váldit vuhtii iešguđetlágan suopmaniid iešvugiid, de čállinvuohki čuovui dárkilit siseatnan suopmaniid, earenomážit Guovdageainnu suopmana. Jagi 1979 maŋŋá ledje velá olu ságastallamat oktasaš čállinvuogi heivvolašvuodas ja ledje máŋga iskkadeami rihkkut oktasaš soahpamuša.

Muhto dál mis lea anus oktasaš Davviriikkalaš davvisámegiela čállinvuohki, mii lea doaibmán bures juo 34 jagi.

Gáldut

Magga; Ole Henrik 1985: Davvisámegiela čállinvuohki: čállinvuohkebargu 1973 rájes. GIELLA dutkan, dikšun ja oahpaheapmi. Dieđut nr. 2, s. 42–67. Sámi Instituhtta, Guovdageaidnu Norga.

Solbak, Aage 1997: Sámi čállingiela historjá. Gielas Gillii Mielas millii. Davvi Girji OS, Kárašjohka.